

KODIKOLOGIE

Název je odvozen od latinského termínu *codex* (původně *caudex*), který vedle jiných významů označoval i několik vzájemně spojených dřevěných voskových destiček, popřípadě rukopis. *Codicillus*, v množném čísle *codicilli* jako zdobnělina označují pak mj. dřevěné psací tabulky, list, dopis ap. Pak byl tento termín, označující původně materiál a teprve následně formu, přenesen na středověkou knihu jako takovou, která postupně nahrazovala papyrový svitek (v pozdním starověku, tj. v prvních stoletích našeho letopočtu). I když známe z doby přechodu starověku do středověku i několik kodexů papyrových, přesto jde jednoznačně o doménu pergamenu, který byl pro kodexovou formu knihy svou strukturou přímo předurčen a byl pak v Evropě obecně výlučnou paleografickou psací látkou až do začátku 13. století. Od 14. století začal být zatlačován kodexem papírovým.

Kodikologie je pomocná věda historická, která studuje rukopisy neúřední povahy, tj. literárního charakteru v nejširším slova smyslu jako hmotné produkty ve všech jejich souvislostech. Klade důraz na zjištění jejich vlastností a znaků vnitřních a vnějších a pokouší se je postihnout ve všech aspektech, tj. zejména v procesu jejich vzniku a v jejich funkci i v dalším sekundárním a často proměnlivém působení a uplatnění, aby je bylo možno zařadit v příslušných vztazích do kulturního vývoje společnosti. Ve stručnosti lze shrnout, že se kodikologie snaží zodpovědět především dvě základní otázky, totiž jak a proč a tudíž i kde rukopis vznikl. Jinými slovy řečeno jde v první řadě o „archeologii“ knihy a o zjišťování postavení literárního kodexu, který je vždy neopakovatelnou individualitou, v rámci procesu písemného fixování literárního díla.

Kodikologie, často též označovaná jako věda o rukopisech (proto též v němčině často Handschriftenkunde vedle Kodikologie, ruský kodikologija, francouzsky codicologie, anglicky codicology, polsky kodykologia, též rękopiśmiennictwo), je poměrně mladá disciplína, i když má dlouhou prehistorii, neboť studium rukopisů má velkou tradici. Jednotlivé aspekty byly dříve studovány v různých jiných souvislostech, a to zejména knihovědných (kde tvoří studium rukopisů autonomní část studia knih jako takových), paleografických (zejména pokud jde o širší materiálové zázemí) či jednotlivých oborů zabývajících se obsahem rukopisů (tedy především různých disciplín filologických, ale i historiografie, dějin umění, muzikologie, věd aj.). I když všechny tyto vazby mají svou váhu a zejména v současnosti je ražen pojem středověké knihy jako takové a výslovně je proklamována snaha po naprosté integraci rukopisů pozdně středověkých a inkunábulí, je třeba si uvědomit, že časový rozvrh kodikologie je značně širší, neboť rukopis ve smyslu rukopisné knihy přesahuje vlastně do současnosti. Celkově ovšem rukopis stále více ustupuje – a to už od 16. století – vzhledem ke knize tištěné do pozadí (a nejnověji vzhledem ke knize všelijak rozmnožované, zejména strojem; stačí připomenout značný počet netištěných – původně ovšem ručně psaných – disertací, diplomních a kandidátských prací, různých samizdatů atd., který jen u nás jde do mnoha desítek tisíc). Jejich zevrubnější vědecká analýza je ovšem až na výjimky zbytečná, protože základní otázky po genezi takové práce zodpovídají zpravidla přímo a v dostatečné míře. Ovšem i tu existují výjimky, a to zejména u různých knih ilegálního charakteru či u autografů významných osob apod.

I když jde o marginální stanoviska, je třeba uvést, že se porůznu objevují názory, které tak jako ostatní pomocné vědy prohlašují zejména kodikologii za nefunkční a současné postupy za překonané a „přísahají“ pouze na zpřístupňování počítačové. Je třeba důrazně konstatovat, že jde o diletantský přístup, který zbavuje vědecké poznání této významné kategorie podstatných prostředků k proniknutí jejích produktů. Tím ovšem nemá být důležitost paralelního využití

počítačových možností žádným způsobem bagatelizována, naopak ve své služební roli je schopno práci učinit podstatně efektivnější a exaktnější.

V obecném měřítku přinesly mnoho materiálů a poznatků v minulém století zejména práce německých a francouzských medievistů (viz např. **Wilhelm Wattenbach** a **Léopold Delisle**, na něž navazují Karl Löffler zejména svou knihou Handschriftenkunde z roku 1929, skupina autorů významného německého díla Handbuch der Bibliothekswissenschaft za vedení Fritze Milkaua v 1. vydání ve 30. letech minulého století a Georga Leyha v 2. vydání v polovině padesátých let. Nicméně za vlastního zakladatele kodikologie bývá považován až filolog-grecista **Alain Dain** svým dílem Les manuscrits (1. vyd. Paris 1949, 2. tamže 1964), i když mu šlo vlastně jen o řadu úvah spíše filologického zaměření. Protože to byli zejména filologové, kteří svými metodami rozboru textu odkrývali a odkrývají souvislosti mezi jednotlivými rukopisnými texty a tím i mezi jednotlivými kodexy, dostává se kodikologie více než ostatní pomocné vědy do užšího vztahu k filologii. Nevymyká se tím ovšem ze souvislostí, daných jejím pramenným zázemím, jímž se obrací zejména ke kulturní historii. V tomto kontextu je třeba se zmínit alespoň o vynikajících mnichovských badatelích, **Ludwigu Traubem** (1861–1907), **Paulu Lehmannovi** (1884–1964) a **Bernhardu Bischoffovi** (1906–1991), a o švýcarském **Albertu Brucknerovi** (1904–1985), jejichž díla přinášejí jednak příkladné rozpravy, jednak základní korpusy z hlediska sběru a utřídění materiálu. Ze zahraničních institucí je třeba upozornit alespoň na jednu. Je to Institut de l'histoire et de recherche des textes v Paříži – Orleáns, založený v r. 1937, který je vedoucím pracovištěm oboru. Vedle toho významné postavení zaujímají i některé velké knihovny, zejména Bibliotheca Apostolica Vaticana, Herzog-August-Bibliothek ve Wolfenbüttelu, National-bibliothek ve Vídni, Bibliothèque Nationale v Paříži a British Library v Londýně. Mimořádně aktivní roli v zpřístupnění rukopisného materiálu hraje německá Deutsche For-

schungsgemeinschaft, která dlouhodobě finančně zajišťuje katalogizaci špatně evidovaných či vůbec nezkatalogizovaných knižních fondů. Výsledkem je už mnoho desítek svazků moderně pojatých katalogů. V současnosti si přední místo v mezinárodním kontextu dobyli zejména **Otto Mazal** (Víděň) a **Edward Potkowski** (Varšava).

Aby bylo možno obor zřetelně ohraničit, je třeba definovat pojem rukopisu, tj. *literárního rukopisu*. Ve své poslední práci František Hoffmann s Jiřím Pražákem podtrhují tři momenty, že totiž 1. zpravidla nebyl „veden“ jako úřední kniha, 2. zpravidla nebyl nebo není součástí organického fondu ve smyslu archivním a mnohdy se vyskytuje v celcích vzniklých sběrnou či sběratelskou činností a 3. původní sepsání i opisy zpravidla sledovaly literární, vědecké nebo dokumentační cíle. Ovšem už stálé akcentování slůvka zpravidla tu naznačuje, že definice není zcela jednoznačná a že tedy leckdy jde o materiál, který se těmito požadavkům vymyká, i když valná většina rukopisů nepochybně jednoznačného charakteru je. Tomuto vymykání je třeba rozumět tak, že u rukopisů nejen mohlo docházet k změnám jejich funkce, ale i tak, že někdy lze k určitějšímu závěru dospět až po celém namáhavém rozboru příslušného kodexu, a někdy dokonce ani potom ne. Nezřídka jde o díla, jež stojí na pomezí. Pokud tedy jde o artefakty, které stojí na rozhraní s příbuznými obory, je třeba si uvědomit, že by toto pásmo nemělo být „pásmem nikoho“, ale naopak místem styku a prolínání kodikologie zejména s diplomatikou, která se už dlouhou dobu – a se stále rostoucí intenzitou – zabývá kodexy úředního rázu, a že to byly zejména její metodické postupy, které kodikologie převzala a aplikovala. Vždyť i v pomocných vědách platí, že interdisciplinární přístup přináší efektivnější závěry a v kombinaci kodikologie s dalšími obory to platí v dvojnásobné míře. Vedle již vzpomenutých oborů lze pozorovat těsné a plodné vazby zejména s dějinami umění, dějinami věd a liturgií.

Lze tudíž shrnout, že literární kodex je takový rukopis ve tvaru knihy nebo jejích částí (často se setkáváme jen s většími či menšími fragmenty původních rukopisů), obsahující literární díla v nejširším

slova smyslu či jejich části, vzniklý pro potřeby literární praxe. Neboť i vysloveně literární díla mohou mít úřední charakter (např. některé městské kroniky či díla juristická) nebo naopak opisy původně úředních knih mohly vzniknout za neúředním účelem. A je třeba dodat, že ve středověku byl specifickou formou literárního díla i rotulus známý jinak jen z antiky, či ve středověku z diplomatiky, který byl však poměrně vzácný a máme o něm povědomost jen ze zcela omezeného počtu fragmentů a zřetelněji pak z různých vyobrazení; týkalo se to zejména minesangu či jiných recitovaných děl. Častěji se objevuje v diplomacie.

Jak už bylo naznačeno úvodem, je třeba rozlišovat celou řadu kodikologií podle jednotlivých kulturních okruhů, charakterizovaných už na první pohled písmem. V souvislosti s latinským písmem je třeba mluvit o kodikologii latinské (ve smyslu latinského písma, nikoliv latinského jazyka, i když tyto dva fenomény dlouhá staletí splývají a teprve od 12. a výrazněji 13.–14. století dostávají latinské kodexy partnery v podobě kodexů v jazycích národních). Od té doby lze – zatím více méně ještě jen pomocně – hovořit v rámci kodikologie latinské o kodikologii francouzské, německé atd. a tedy i české. Produkty určitých teritorií však bez ohledu na svůj jazyk na sebe berou, či spíše mohou brát specifické rysy, i když hranice nejsou a nemohou být pevné. Tak mohou mít k sobě blíže v rámci kodikologie „české“ latinské rukopisy místní proveniencie a rukopisy psané národním jazykem, než latinské rukopisy k stejnojazyčným vzdálenějším teoriím. Ale i některá významná kulturní střediska (např. kláštery, univerzity) měla totiž mimořádnou vyzářovací schopnost a jejich vliv se ve větší či menší míře mohl projevovat i v lokalitách vzdálených (třeba když šlo o cizí studenty na nejslavnějších univerzitách apod.). Ostatně právě v těchto otázkách je bádání prozatím ještě v počátcích, a tak jde zatím většinou spíše jen o logické konstrukce než o jednoznačné poznání.

Někteří badatelé dokonce spatřují v latinské kodikologii pouze součást vyššího celku, za nějž považují kodikologii řecko-latinskou.

Ta se však může výrazněji uplatnit jen v omezených oblastech konkrétního prolínání obou kultur na Balkáně či v jižní Itálii. Teprve s prouhloubeným studiem řečtiny za humanismu lze hovořit i o vzniku řeckých rukopisů mimo jejich rodnou půdu. Jiná je ovšem situace na křesťanském Východě, kde vedle sebe žijí, rozvíjejí se a pochopitelně i různým způsobem se ovlivňují kodikologie řecká, slovanská, latinská, arménská a další. V kodikologii latinské se objevuje cizorodý prvek, jímž je kodikologie hebrejská či na Pyrenejském poloostrově arabská, které ovšem nutně zůstávají stranou našeho zájmu.

V souvislosti s nutností postihnout aspoň v teorii možné vazby, je třeba v rámci kodikologie sledovat nejen základní otázku kde a jak vznikaly a jakou funkci rukopisy měly, nýbrž i otázky jejich penetrace (tj. putování). Zejména tu jde o obchod s nimi a o jejich další osudy jako hotových knih, tedy o dějiny středověkých knihoven a v novověku pak alespoň o vývoj rukopisných částí knihovních souborů.

Proces poznávání rukopisů u nás dlouho setrval pouze na úrovni textového využití jejich obsahu. Ve starší době ukázal vlastně jen Josef Dobrovský svou kritikou zlomku evangelia sv. Marka, psaného uncíálou, hlubší možnosti, které jinak ve svých studiích o bohemi-kách spíše jen naznačoval. Teprve na konci 19. století se začal soustavněji evidovat kodikologický materiál v některých největších našich knihovnách a začaly se řešit elementární otázky geneze některých rukopisů, důležitých z hlediska české filologie a literatury či z aspektů uměleckohistorických. Tu zasluhují zmínky zejména **Adolf Patera** (1836–1912), **Josef Truhlář** (1840–1914), **Karel Chytil** (1857–1934), **Antonín Matějček** (1889–1950), **František M. Bartoš** (1889–1972), **Antonín Friedl** (1890–1976) a **Eugen Dostál** (1889–1934). Teprve **Václav Vojtíšek** (1883–1974) však zdůraznil v r. 1957 potřebu soustavné kodikologické práce, pro niž vytvořil předpoklady založením Komise pro soupis rukopisů. Konkrétní práci dokumentuje ročenka tohoto pracoviště, *Studie o rukopisech* (od r. 1962). Jakýmsi předchůdcem této komise byl v padesátých letech

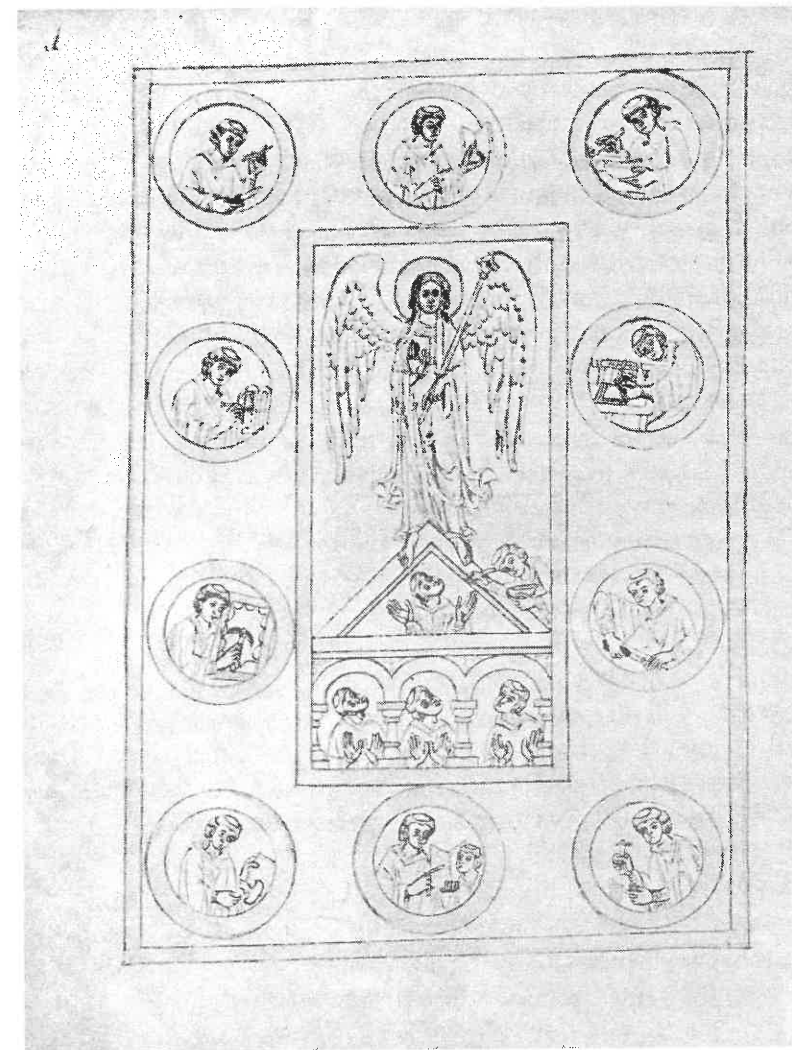
Kabinet filologické dokumentace při ČSAV, který ale v důsledku reorganizací zanikl.

Kodexy jsou v podstatě omezeny na dvě základní psací látky: pergamen a papír, neboť papyrus se uplatňuje jen v počátcích středověkého vývoje, a to velmi omezeně. Základní informace o uvedených látkách, jejichž analýza může v kodikologickém (a obdobně i diplomatickém či paleografickém) rozboru vést dále, je zde podána z rozličných důvodů ve stati o paleografii. V tomto výkladu půjde nejdříve o to, jak a kde rukopisy vznikaly, což je otázka velmi dynamická a odpovědi na ni vytvářejí velice široké spektrum možností. Neboť vývoj, který je velmi rozdílný nejen ve svých mezních bodech, ale i v průběhu menších časových období, je úzce závislý na celkovém kulturním a hospodářském stavu společnosti toho kterého teritoria. Prakticky v průběhu celého starověku nebylo opisování literárních textů vázáno na povolení (v souvislosti se stavem společnosti bylo často realizováno vzdělanými otroky), ba šlo přímo o práci řemeslnou pro trh – vedle četných opisů pro vlastní potřeby vzdělavců. V období vrcholného laického kulturního rozvoje lze pak dokonce hovořit přímo o rozvinutém nakladatelském systému a o obchodu knihami (ovšem tehdy v podobě svitků) v širokém smyslu toho slova. Ve středověku naopak existují značně různorodější, byť méně dynamické možnosti. Vedle reziduí starověkých způsobů rozmnožování literárních textů, které ovšem byly možné pouze v oblastech přímo navazujících na jádro římské říše a jen dokud nedošlo k úplnému úpadku světského vzdělání, se prosazují způsoby středověké. Ty vycházejí z omezených potřeb, a to jak se smyslu kvantitativním, tak kvalitativním. Výraznou postavou přechodného údobí byl zejména **Flavius Magnus Aurelius Cassiodor** Senator (asi 485 – asi 580), vzdělanec starého typu, který věnoval své síly zejména kritice církevních textů, ztrácejících častým opisováním (stejně to platí i o textech jiných) na své integritě. Ale jeho dílo a snaha po uchování co nejrozmanitějších textů – i klasických – nenašly důstojné pokračování, a tak opisovačská prá-

ce postupně poklesla pouze na mechanické opisování v církevním prostředí. Tam vznikala nejrůznější skriptoria, pracující zejména pro vlastní potřeby a jen sporadicky na objednávku některých ze svých představitelů či mecenášů, kteří takto získané rukopisy zpravidla darovali jiným církevním ústavům. I když povinnost opisování knih byla zakotvena v různých předpisech, zejména řádových komunit, nelze u těchto dílen počítat s nepřerušenou činností, neboť jejich aktivita do značné míry závisela na osobní zainteresovanosti jejich předních členů na této práci. Proto lze velmi zřetelně pozorovat období zvýšené aktivity, a to jak po stránce kvantity, tak kvality, kdy byla věnována pozornost i vnějšímu vypravení příslušných knih.

V raném a vrcholném středověku leželo hlavní těžiště práce ve skriptoriích benediktinských klášterů a různých katedrálních kapitul. Všechny tyto ústavy opisovaly zejména své vlastní fondy, jsou ale početné doklady o tom, že byly opisovány i knihy z předloh cizích, půjčovaných na záruku. Knihy byly i vyměňovány. Z povinnosti a liturgických potřeb vznikaly zejména knihy bohoslužebné, texty biblické a vůbec literatura teologická v nejširším slova smyslu, která tvoří valnou většinu všech rukopisů celého středověku až do 12. století (ovšem i potom si stále zachovává převahu, či alespoň velkou váhu). Rukopisy jiného obsahu, zejména opisy děl antických autorů (tato produkce je dochována takřka vesměs až v rukopisech 8.–10. století), prací právnických či filozofických a jiných vznikaly především soukromou iniciativou vzdělaných jedinců, kteří si uchovali širší rozhled a měli i obecnější zájmy. V některých případech tuto činnost podporovaly i čelné osobnosti politického života, např. Karel Veliký (+ 814), o němž se ví, že přikázal sbírat a opisovat mj. i hrdinské epické zpěvy, skládané v národních jazycích, a dal podnět ke kritice textů liturgických.

Skladbu opisovaných děl ovšem ovlivňovala mimo jiné např. existence škol při takových institucích, neboť tehdy se zejména projevila objektivní potřeba děl školského charakteru. Vedle vlastní školské literatury mezi ně patřila jednak literatura klasická, díla

41) 10 medailónů, z doby asi krátce před polovinou 12. stol., před-

slovníkového rázu, spisy z oblasti exaktních věd (medicína, matematika atd.) a ovšem i texty filozofické a teologické podle hloubky výuky. Tato skriptoria byla různě členěna podle své velikosti. Ve větších docházelo ke specializaci různých činností, v menších naopak byly tyto činnosti porůznu spojovány až k možnosti, že šlo o práci jediného muže (s ženami se v této činnosti setkáváme jen zcela výjimečně, a to spíše ještě až ke konci středověku). V podstatě lze práci skriptoria rozdělit do tří fází. První tvoří vlastní technická příprava látek psacích a jiných psacích prostředků (inkousty, pera ap.). Složitá byla zejména příprava pergamentu od stažení kůže z příslušného zvířete (podle jeho druhu či stáří lze rozlišovat i druhy pergamentu co do síly) až po definitivní zpracování, trvající řadu dní, neboť bylo potřeba kůže máčet, bílit, napínat, sušit atd. Pro zvláště slavnostní knihy byly někdy celé listy předem barveny na purpurovo či na jinou barvu. Definitivní úprava se v různých oblastech odlišovala, takže se hovoří o pergamentu jižním – italským, či středoevropským, který byl na rozdíl od prvního opracován zpravidla na obou stranách stejně. Charakter jeho složení pak ovlivňoval velikost vznikající knihy i rozsah jejích složek. Jedním přeložením dvoulistu vzniká *binio*, jsou-li tři *ternio*, při čtyřech jde o *kvatern*, který je nejčastější, atd. Rekonstrukce rozsahu jednotlivých složek těchto rukopisů je důležitá z několika důvodů. Jednak nahlédneme hlouběji do zvyklostí příslušného skriptoria či aspoň geneze rukopisu, jednak lze lépe stanovit defekty v rukopisu, k nimž během doby došlo, ať přeházením fólií při vazbě či převazbě nebo ztrátou jednotlivých listů či dokonce větších částí rukopisu.

Z nejvýznamnějších raně středověkých *skriptorií*, která byla současně zpravidla i významnými iluminátorskými školami, lze uvést namátkou alespoň některé: klášter sv. Martina v Tours ve střední Francii, klášter v Corbii v Pikardii, klášter na ostrově Reichenau na Bodamském jezeře, klášter Fulda v Hesensku, kapitolu ve Veroně v severní Itálii, biskupský klášter sv. Jimrama v Řezně, klášter Bobbio v severní Itálii a bylo by možno uvádět další střediska

v těchto zemích, ve Španělsku i v Anglii a Irsku, kde ovšem došlo po normanských vpádech záhy k stagnaci a úpadku.

Ve větších střediscích vznikalo často vedle sebe více děl, která byla leckdy i produktem více písařů, i když každý psal zpravidla své dílo z valné míry sám. Podle charakteru díla bylo dlouho opisováno podle předlohy, teprve s rozvojem studia a potřeb docházelo někdy k diktátu jednoho spisu paralelně více písařům. Aby zůstala zachována aspoň určitá čistota opisovaného textu, prováděla se zpravidla či dle potřeby i jeho kontrola, které se ujímal vedoucí skriptoria nebo jiná kvalifikovaná osoba. Pak teprve byl text podle pokynů písařových (jež ve formě stručných poznámek byly psány na volná vyhrazená místa) předán iluminátorovi. Ten pracoval leckdy též na základě různých předloh, které mívaly i formu vzorníků. Malíři často neměli pevné postavení na jednom místě, nýbrž za svou práci putovali. Tak docházelo k míšení a prolínání stylů různých malířských škol, což neodpovídalo vždy vlivům ryze písařským, i když někdy mohla osoba písařova a iluminátorova i splývat. Pro omezené časové možnosti (souviselo to jak s využíváním denního světla, tak s účastí na četných bohoslužebných úkonech, i když právě písaři od nich mohli být vzhledem k závažnosti vykonávané práce osvobozeni) vznikaly rukopisy poměrně dlouhou dobu. Jestliže při kaligrafických rukopisech trvalo napsání jedné stránky i celý den, je pochopitelné, že jediný kodex vznikl nejen týdny, ale často měsíce, ba roky. S tím pak souvisí i cena takových děl (i když se nebere v úvahu např. zlato užívané k výzdobě rukopisů, či drahokamy použité k výzdobě vazby atd.), která dosahovala vysokých částek (vždyť ještě ze začátku vlády Václava IV. je zpráva o tom, že jinak bezvýznamný farní kostel v Novém Strašecí ve středních Čechách měl získat prodejem několika krav prostředky k opatření jedné liturgické knihy – viatiku).

Tento stav trval v podstatě až do vrcholného středověku, v oblastech méně pokročilých místy až do 14. a začátku 15. století. K prvnímu výraznému průlomů do těchto zvyklostí došlo v souvislosti

42) Středověký písař ve své dílně. Žánrová scénka z pol. 12. stol.

s rozvojem univerzit v Itálii, Francii a Anglii od sklonku 12. či počátku 13. století. Značná potřeba většího počtu stejných textů mohla být řešena toliko dvěma způsoby, totiž vlastní opisovačskou prací těch, kteří knihy potřebovali, nebo zavedením řemeslné výroby či práce na objednávku. I když i řemeslná práce laického živlu mohla přinášet a také přinášela díla vysoké umělecké kvality (stačí tu vzpomenout různých reprezentativních modlitebních knih velkých světských feudálů či prací velkých ateliérů zakládaných pro ukojení bibliofilských tužeb takových osobností, jako byli Václav IV., francouzský král Karel V. či uherský Matyáš Korvín), většinou šlo o díla běžného studijního charakteru a tím také o texty psané zběžnějším písmem, které vznikaly rychleji, než tomu bylo dosud. A aby se opisovačský cyklus ještě více zrychlil, vznikla na univerzitě v Bologni instituce tzv. stacionářů, kteří půjčovali za úplatu jednotlivé složky textové ověřených exemplářů potřebných děl (tzv. exemplaria), tzv. pecie a tak urychlovali jejich rozmnožování. Při vracení předloh nadto pak příslušný opis ještě kontrolovali a na potvrzení toho opatřovali příslušnými klauzulemi. Tak vznikají na základě tzv. *pecii*, což jsou původní složky, sloužící za předlohu, tzv. *apopecie* obsahující jejich text, které měly ve skutečnosti už jiný rozměr.

Od sklonku 12. století dochází také k *obnově pravidelného obchodu knihami*. Ten totiž po velkém rozkvětu v době antiky počátkem středověku prakticky téměř ustal nebo se omezil na příležitostné smlouvy na výrobu jednotlivých knih, jejichž cena byla předem dohodnuta. Častější byla výměna jednotlivých knih mezi zainteresovanými ústavy. Teprve koncem středověku se setkáváme opět s institucí knihkupců, nejdříve spojenou také s funkcí vlastního výrobce, což je možno sledovat do značné míry ještě i v počátcích knihtisku. Při pravidelném obchodu knihami lze pozorovat i jistou monopolizaci určitých jejich druhů. Tak severoitalské univerzity, zejména Bologna, jsou nejvýraznějším producentem právnických knih, prostředí pařížské univerzity knih teologických, Praha a Čechy vůbec se staly v době husitské v důsledku uvolnění velkého množství knih

z knihoven rušených klášterů rozsáhlým trhem laciné literatury, zejména opět teologické atd. Ve středověku se až na výjimky nerespektovala kvalita staré knihy, naopak. Pokud se takové rukopisy nedochovávaly z pietních důvodů, což bylo velmi řídké, byly často přímo záměrně likvidovány, jejich listů bylo užíváno pro obaly užitkových knih současnosti, jako zpevnění vazeb ap. V neposlední řadě vznikaly také (hlavně v raném středověku) tzv. palimpsesty, tj. rukopisy, které byly napsány už na jednou popsané listy, jejichž původní text byl mechanickou cestou odstraněn.

Zatímco pro kaligrafické rukopisy zůstává *pergamen* výlučným či aspoň podstatně převažujícím materiálem, pro užitkovou knihu se stále častěji začal používat papír, který si cestu do Evropy razil namáhavě a dlouhou dobu z Číny a prostřednictvím Arabů se dostal nejdříve na Sicílii a do Španělska (nejstarším známým dokladem je písemnost Rogera I. z r. 1090). Po nesmělých počátcích ve 12. století dochází k prvnímu rozmachu jeho užívání od následujícího století. Po Španělsku nejdříve v Itálii a ve Francii, pak i jinde. U nás je první doklad z roku 1310 (je to nejstarší městská kniha Starého Města pražského), knihy literární povahy následují krátce poté. Jde tu zřejmě vesměs o papír importovaný. Existenci českých papíren tehdy nelze považovat za zcela nepravděpodobnou, neboť zmínky o nich údajně ze 14. století jsou kontroverzní. A tak nejstarší doklad je až k r. 1499, kdy se mluví o tom, že má být zřízena papírna na Zbraslavi, v r. 1505 už nepochybně funguje papírna v Trutnově, o několik let později ve Frýdlantu, v r. 1524 na Starém Městě pražském a pak jich rychle přibývá.

Papír byl zhotovován zejména ze lněných a bavlněných hadrů, k nimž se teprve později připojily jiné, náhradní suroviny. Nejméně od poloviny 13. století byly rysy (= složky) papíru zpravidla označovány filigránem, tj. značkou, která byla vlastní příslušné výrobně a která se i při zachování základního motivu měnila, protože ji pro opotřebovanost bylo nutno vyměňovat. Proto se také stává důležitým vodítkem při určování stáří papíru a tím i termínu post quem textu.

Ten byl totiž většinou psán poměrně záhy, zpravidla v horizontu měsíců, výjimečně několika málo let po zhotovení papíru. Ačkoliv byla výroba papíru proti pergameni levnější, byl papír stále drahý a na delší skladování se nekupoval.

Je ale třeba vrátit se k procesu vzniku středověké knihy. Vstupem laického písaře do tohoto procesu neztratilo církevní prostředí svou váhu. Došlo jen k posunu či přesunu činnosti. Staré kláštery, které dotud nesly hlavní tíhu práce, ustupují do pozadí a do čela se dostávají řády nové, které si pěstování knižní kultury daly do programu jako jednu ze základních činností. Byli to zejména kartuziáni, kteří opisovačské činnosti dokonce přizpůsobili strukturu svých konventních budov, ale také augustiniáni – kanovníci (ti zejména u nás). V českém vývoji mělo ve starší době význam zejména písařské středisko při olomoucké kapitule za pontifikátu Jindřicha Zdíka (1126–1150), spojené úzkou vazbou s klášteřem strahovským, založeným za Zdíkovy aktivní spoluúčasti po roce 1140, ve 13. století prostředí pražských minoritů či později svatojiřských benediktinek na Pražském hradě, ve 14. století skriptorium význačného bibliofila a protohumanisty, olomouckého biskupa Jana ze Středy (+ 1380) atd.

Knihy se skládaly z jednotlivých složek, které byly teprve po napsání základního textu (či textů) vázány do vazeb buď pevných prkénkových nebo do měkkých vazeb kožených. Vazby pak byly všelijak zdobené. Jejich uměleckohistorická analýza se však vymyká kodikologickému bádání, i když z jejích výsledků můžeme těžit, zejména pokud jde o zjišťování provenience vazeb. Ty jsou ovšem velmi často úplně novověké nebo alespoň ve své dnešní podobě podstatně mladší, takže je tu třeba v závěrech značné opatrnosti.

Pokud jde o skladbu obsahu, rozeznáváme knihy obsahující jediný text a knihy, které přinášely textů více. Jediný text obsahuje jen omezený počet knih, a to většinou v těch případech, jde-li o větší literární celky (vedle bible a liturgických knih rozsáhlejší díla právnícká, některé teologické sumy ap.), které někdy mohly být i více-svazkové. Většina rukopisů však jsou sborníky (v německé literatuře

označovány jako *Sammelhandschriften*), kdy se vedle sebe objevují díla s jednotící myšlenkou, ať už šlo o texty příbuzného charakteru, díla jednoho autora či autorského okruhu, nebo o práce bez viditelné souvislosti, ale přesto společné provenience. Vedle těchto děl sice sborníkových, nicméně do značné míry homogenního rázu, se lze často, zejména od konce středověku, setkat s konvoluty textů nejen rozličného charakteru, ale i odlišného stáří a vzniku, ba někdy dokonce i formátu, které vznikly zcela náhodně a neorganicky. Takové knihy je pak třeba analyzovat podle jejich jednotlivých částí.

Pro pochopení struktury středověkého rukopisu je třeba si uvědomit několik skutečností. Aby bylo možné s rukopisem pracovat, je třeba, aby v něm obsažené spisy a údaje vůbec byly přesně citovatelné. Jinými slovy je nutno, aby jeho jednotlivé listy byly zřetelně označeny. To se děje foliováním, zatímco dnes běžné stránkování (*paginace*) se užívá podstatně méně často. Při foliování je ovšem třeba rozlišit přední a zadní stranu listu, což se činí indexovým označením ^r nebo ^v (čili *recto* = přední, *verso* = zadní), dříve často též ^a a ^b nebo jen označením *fol.* a pro zadní stranu apostrofem (') Dnes se jedině přijímá označení první, tedy s indexy ^r a ^v. Indexy ^a a ^b ev. ^c označují případné dvou a vícesloupkové texty na jedné stránce. Dvoustrana rozevřené knihy, kdy v levé části je reverzní strana předchozího a v pravé averzní strana následujícího folia se označuje jako *apertura* (*aperire* = otevřít). Moderní foliace je nutná i z toho důvodu, že rukopisy původně měly jen nezřetelná a nedůsledná označení tohoto druhu. Bylo to zejména označování jednotlivých složek písmeny abecedy či římskými číslicemi (zřídka vypsány slovy) a jen občas doplněnými určitějšími údaji pro folia, neboť jim byla přiznávána toliko pomocná funkce při rovnání složek, a proto při vazbě vzaly často za své. Vedle *kustod*, což je název pro označení složek, se objevují leckdy i tzv. *reklamanty*. To jsou slova nebo někdy jen slabiky, která na konci listů či složek opakují pod koncem poslední řádky začátek textu následující strany, aby tak byla usnadněna kontrola a řazení před vazbou.

Dále je třeba zejména vědět, že neexistovalo naše *pojetí autorství* ani *literární práce*. Až na výjimky dlouho nikoho nezajímalo, kdo je autorem příslušného díla, hlavně když bylo čtenáři k užtku. A leckterý autor přejímal bez rozpaků do své práce celé pasáže z předchozích děl autorit, aniž vždy cítil potřebu to přesně vyznačit a aniž mu to někdo z tehdejších čtenářů měl za zlé. Z toho také plyne, že vlastně dlouho ani neexistoval přesný název mnoha děl či že všelijak kolísal, a tak je často velmi těžké konkrétní dílo určit, tím spíš, že může být dochováno v rozličných redakcích. Proto je často třeba postupovat specifickým způsobem, totiž určit spis na základě jeho vlastního textového začátku (tzv. *incipit*) a pro jistotu současně i závěru (tzv. *explicit*), neboť nezřídka odlišná díla mohou mít stejný začátek. Proto je potřebí, aby incipity byly koncipovány dostatečně široce. Srovnáním více textů jednoho díla s různě širokou škálou autorských informací se pak může dojít k identifikaci díla. Rukopisy však neobsahují jen vlastní literární díla, nýbrž mohou mít ještě další různé poznámky. Jsou to zejména tzv. *kolofóny*, totiž bližší písařovy informace o genezi příslušného konkrétního rukopisu, resp. jeho části, a to zejména jeho jméno, místo a čas napsání, popřípadě zmínky o předlohách a různé sentence zdůrazňující namáhavost a užitečnost písařské práce. Protože se ale vyskytují sporadicky, má každá informace tohoto druhu velký význam. Při vyhodnocování datačních formulí také vznikají problémy, neboť ty se mohou vztahovat nejen k rukopisům, v nichž se objevují, ale mohou být převzaty i z jejich bezprostředních či zprostředkovaných předloh, nebo může jít o datum, týkající se vzniku samotného literárního díla. Jinými slovy může jít o data leckdy vzdálená desetiletí či staletí od vzniku rukopisu, v němž se objevují. Diferencovat tyto údaje lze jen komplexním rozbořem stavby záznamu a srovnáním paleografickým a kodikologicko-literárním. Pro všechny tyto práce je ovšem třeba použít maximálního množství srovnatelných údajů a proto je nutno znát základní evidenční pomůcky, kterých zejména v posledních letech výrazně přibývá. Jsou to především *katalogy dnešních rukopis-*

ných sbírek, které v rozmanité šíři podávají analýzu popisovaných rukopisů a různé specializované soupisy rukopisů podle jejich obsahu (hudební, právní, lékařské, podle typů komentářů k autorům atd.), stáří (rukopisy do r. 800 svou evidenci už mají, soupis rukopisů 9. století připravovaný Bernhardem Bischoffem zůstal po jeho smrti torzem, neboť vyšel pouze jeden svazek), provenience (jde zejména o pokusy o rekonstrukci činnosti určitých skriptorií aj.) či podle jiných aspektů, jako je písmo, rukopisy humanistické, rukopisy datované, nesoucí jméno písaře atd. a to bez ohledu na jejich dnešní uložení.

Zvláštní pozornost si při studiu rukopisů zaslouží *předsádky* a *přídeští*. Předsádky jsou samostatné listy vevázané před první a za poslední list vlastního rukopisu (i když nejsou nezbytné), přídeští pak prostory na vnitřních stranách desek. Jsou důležité či mohou být důležité z několika důvodů. Tak zejména mohou přinášet údaje o původu rukopisu, vlastnické poznámky svědčící o starých vlastnicích, zaznamenávají popřípadě cenu knihy, obsahují staré informace o obsahu knihy podle znalostí doby, kdy bylo knihy aktivně užíváno, ap. Vedle informací o vlastním kodexu se tu lze shledat i s různými poznámkami historického charakteru. Všechny tyto údaje ovšem mohou být i ve vlastním rukopisu, je to však případ méně častý. K přelepení dřevěných desek vazby se někdy užilo jiných starších textů (často jednostranně popsaných listin či listů), které mohou obsahovat historicky významné informace atd. Pozornost je třeba věnovat – jak už ostatně bylo naznačeno – i přebalům knih (takovým způsobem je např. náhodně dochován zlomek jednoho inkvizičního protokolu z jižních Čech z třicátých let 14. století) i případným proužkům ve výztuži hřbetů a složek (tak se podařilo nalézt některé z jazykově nejstarších českých legendistických textů z počátku 14. stol.). Případné signatury, které se ovšem mohou najít i na hřbetech knih či ořízkách, kde jsou napsány někdy i tituly knih, protože ty se často uchovávaly vleže – pomáhají rovněž k rekonstrukci starých poměrů.

Rukopisy byly často i *glosovány*, a to jednak poznámkami meziřádkového rázu (tzv. interlineární glosy), jednak po stranách (glosy marginální). Takové poznámky svědčí o frekvenci užívání rukopisu a v řadě případů mají i značný význam filologický, protože leckdy jde u starších latinských textů o jazykové ekvivalenty v národní řeči, které patří zpravidla k nejstarším písemným fixacím slov toho kterého jazyka. Je ovšem třeba opatrnosti, protože někdy je počet původních glos rozmnožován novověkými falzátory, kteří se na cestě za „obohacením“ historických a filologických dokladů o národní minulosti nezastavili před ničím. V našem prostředí je to opět nechvalně známá činnost jinak zasloužilého Václava Hanky (1791–1861), který zanechal své stopy zejména v několika rukopisech knihovny Národního muzea v Praze, kde byl dlouhá léta knihovníkem, (jde především o slovník *Mater verborum* z 13. stol.). A tím se ovšem dostáváme k otázce sledování funkce jednotlivých rukopisů, která byla rozmanitá a měla řadu specifických rysů.

Funkce rukopisu nebyla nutně dána jednou provždy – mohla se měnit podle toho, jak se měnila užitost kodexu pro jeho majitele, ale zejména když docházelo ke změně v držbě knihy. Rozeznáváme proto u rukopisů funkci primární a funkci či více funkcí sekundárních. Je třeba mít ovšem na paměti, že jednoznačné stanovení těchto funkcí je leckdy složité a někdy takřka nemožné, nicméně je třeba se o to pokoušet, protože jen co největší výchozí základna umožní stanovit další, hlubší kritéria pro jejich postižení (tu je v poslední době pozoruhodný zejména pokus o zjišťování funkce jednotlivých rukopisů tzv. Dalimilovy kroniky).

Prvotní funkci rukopisu lze stanovit jen komplexním rozбором vnější úpravy včetně vazby (je-li původní), písma, velikosti, svědectví o používání a vnitřních znaků, tj. vlastního obsahu. Od rukopisů kaligrafických, slavnostního rázu, určených především k účelům liturgickým nebo reprezentativním, lze sledovat celou škálu možností až k rukopisům ryze užitkovým, kde šlo pouze o postižení obsahu příslušných děl a kdy vzhledu odpovídá i velmi zběžné kurzívní pís-

mo. V podstatě lze tedy rozlišovat čtyři základní skupiny rukopisů, které je možno ještě dále dělit a jejichž vzájemný poměr se v průběhu dob modifikuje. Protože není možno se zabývat dynamickými a vývojovými detaily, je třeba tyto skupiny alespoň naznačit a stručně charakterizovat.

První skupinu tvoří rukopisy k účelům liturgickým, které jsou relativně homogenním útvarům, i když jsou pochopitelně také dost výrazně diferencovány, a to jak druhově, tak vzhledem k hospodářským možnostem objednavatele či dárce. Některé pak spojují ryze liturgickou funkci s funkcí evidenční, pomůcky at' v bezprostředních souvislostech liturgických (kalendária a zejména nekrologia, tj. seznamy zemřelých osob, na něž mělo být během liturgického roku z nějakých důvodů vzpomínáno), či hospodářských (záznamy hospodářské evidence zejména na přídešních rukopisů především malých a nevýznamných kostelů apod.).

Druhou skupinu tvoří rukopisy k účelům studijním bez ohledu na to, zda jde o vědy exaktní, filozofii, teologii atd. Je možno je dále dělit podle jejich geneze, tj. zda vznikly jako interní pomůcka studijní pro vlastní potřebu toho, kdo ji napsal (a tedy jde o produkt bez vnějšího impulsu pro individuální potřebu), či zda vznikly nezávisle na svých prvních uživatelích a byly tedy produktem obecných představ o potřebnosti určitých tematických žánrů. Jsou ovšem i různé mezistupně, zejména když rukopisy tohoto zaměření vznikaly na přímou objednávku. Vést nějakou určitou hranici mezi jejich jednotlivými kategoriemi je ovšem velmi těžké, zejména při dosavadní neurčitosti a nepropracovanosti badatelských postupů, jejichž prohloubení je zejména otázkou času. Rozlišovat je také třeba mezi pomůckami pro různé druhy škol a školské výuky.

Třetí skupinu tvoří rukopisy k účelům nestudijním, tedy takové, které vznikly pouze jako zábavná a vzdělávací četba, bez konkrétního odborného cíle. Zde je třeba sledovat zejména potenciální odlišnost rukopisů latinských proti těm, které byly psány národními jazyky. Zejména u rukopisů v národních jazycích přichází častěji

v úvahu možnost, že byly spíše než pro jednoho člověka určeny pro hlasité předčítání užšímu či širšímu okruhu osob, které samy neuměly číst, i když samozřejmě jsou i takové případy – byť řidší – kdy osoba znala latinu, ale neuměla číst. Stejně tak bylo možné, aby i latinský text byl přímo převáděn do jazyka národního.

Specifickou skupinou jsou rukopisy reprezentačního a bibliofilského charakteru, které jednak vyjadřují vztah předních představitelů jak světské, tak církevní feudality ke krásné knize, jednak jsou projevem vzrostlé potřeby reprezentace. Protože předmětem „krásné knihy“ mohly být prakticky všechny tematické okruhy, je pochopitelné, že tato skupina překrývá všechny ostatní, těžíc ze všech, nicméně zdaleka je nevyčerpává. Snad jen v oblasti studijních pomůcek pro vlastní potřebu těžko shledáváme výraznější doklady.

Tato hlediska je ovšem nevyhnutelně nutno kombinovat na základě výsledků vlastního rozboru konkrétních vnějších a vnitřních znaků jednotlivých kodexů. Tak se může prohloubit pohled na jednotlivé rukopisy i jejich skupiny a dojde se i k hlubší diferenciaci uvnitř nich. Závažnou roli hraje u rukopisů psaných na objednávku i postavení objednavatele, kde je třeba rozlišovat zejména mezi různými skupinami „průměrných“ osob.

Významný je rovněž *formát knih*, i když jej nelze mechanicky ztotožňovat s výše zmíněnou funkcí rukopisů. Sahá od rukopisů malých formátů (16°) až k tzv. obřím biblím (níže zmíněný Codex gigas je tu výjimkou, která potvrzuje pravidlo). Prakticky všechny základní velikosti mohly být použity pro všechny výše uvedené kategorie. Zejména pak některé liturgické rukopisy určené k soukromé zbožnosti předních hodnostářů světských (zejména pak žen) i duchovních, byly bohatě a kvalitně zdobeny. V knihovnách studijního typu byly pak na pultech vystavované knihy opatřovány řetězem, za nějž k nim byly přivazovány (u nás je ve výjimečné úplnosti v Jáchymově dochována celá knihovna tzv. *libri catenati*, která patřila tamní gymnaziální knihovně; jde sice už převážně o knihy tištěné, nicméně se tak dalo zcela v středověkém duchu).

Specifickým druhem knih byly posléze cestovní příruční knihy, zejména liturgické, které byly proti nepohodě (protože je putující nosili zavěšené u pasu) opatřeny ochranným kapsovitým koženým obalem (tzv. Beutelbücher).

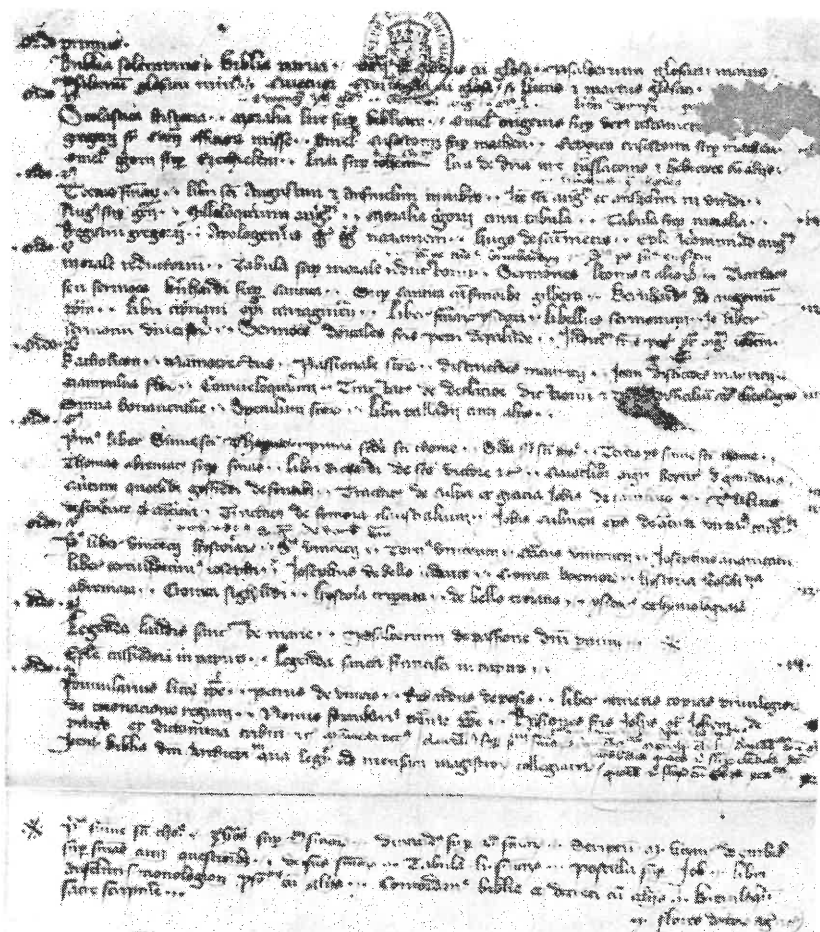
Pokud jde o druhotnou funkci (považujeme za ni uplatnění kodexu v době jeho živého působení v jiném prostředí, než v jakém ho bylo užíváno původně), stačí jen konstatovat, že ji lze sledovat zřetelněji vlastně jen u kodexů patřících soukromým osobám, po jejichž smrti nebo někdy i během života tyto knihy měnily své držitele. U knih od počátku institucionálních naopak ke změně funkce zpravidla nedocházelo, leda při přechodu knihy do jiného prostředí, což bylo poměrně řídké. Tato druhotná funkce někdy mohla být totožná s primární, jindy se od ní odlišovala podle toho, zda další držitel byl stejného postavení jako původní majitel, či nikoliv. Šel-li kodex z ruky do ruky, měnila se i jeho funkce, až zapadl do souboru institucionálního, kdy základní funkce mohla být stimulována řadou subjektivních vztahů, které k němu mohly mít jednotlivé osoby, působící v rámci této instituce. Tím se posléze dostáváme k poslední výrazné otázce, totiž k tomu, do jaké míry patří do kodikologie otázka dějin a analýzy celků, v nichž se rukopisné kodexy shromažďily a jejichž prostředím prošly až do doby současné. Jinými slovy jde o to, jak v této souvislosti traktovat dějiny knihoven.

Ty ovšem tvoří samostatnou odbornou disciplínu, nicméně v jistých aspektech své historie jsou nutnou součástí kodikologie, zejména pak pokud jde o středověkou historii *rukopisných knihoven*. Jejich pochopení totiž umožňuje zpětně postihnout řadu otázek bezprostředně kodikologických v souvislosti s funkcí kodexů, jejich genezí, rozšířením i migrací.

Raný středověk neznal už světské knihovny veřejného charakteru, jako tomu bylo ve velkém rozsahu v antice. Začínaly se objevovat jen poměrně malé knihovny při různých institucích církevních. Část rukopisů – totiž převážná část kodexů liturgických – pak ke knihovnám vůbec počítána ani přičleňována nebyla, protože patřila

k zařízení kostela a jeho pokladu. Z toho, co už bylo řečeno, víme, že knihovny byly nejdřív zpravidla odkázány na produkci vlastních skriptorií, popřípadě písařských středisek jiných institucí, které k nim měly bližší vztah. Přes všechna kvantitativní omezení však produkce rukopisů byla poměrně značná; pokud jde o kodexy do doby kolem r. 800, je jich ještě dnes alespoň fragmentárně přímo doloženo na 1800, pro 9. století pak jejich počet radikálně vzrostl. Dnes díky soustavné evidenční činnosti B. Bischoffa víme už pro toto století o více než 7000 svazcích. V následujících dvou stoletích počet příliš neroste, od 12. století však došlo k vzrůstu téměř geometrickému, což platí tím více o středověku pozdním, kdy lze celkově hovořit o produkci řádově ve statisících. A to si stále musíme být vědomi faktu neobyčejného množství deperdit, jak to nejlépe naznačují středověké soupisy knih v různých knihovnách, evidující často stovky svazků, později (ale mimořádně už i dříve) i tisíce, z nichž jsou leckdy dochovány jen nepatrné zlomky. Například významný karolínský klášter Fulda, založený v roce 744, měl už za pouhých 150 let ve svém majetku nejméně na 1000 svazků knih provenience ostrovní (byl založen irskými misionáři), ale i italské a další knihy, zejména vlastní produkce. Jeho knihovna přerostla výrazně průměr, neboť obsahovala hojné texty římských klasiků i děl starohornoněmeckých. Tato knihovna pak v dalších staletích průměrnou až podprůměrnou úroveň svého konventu upadá a ožívá až zájmem cizinců v 15. a 16. století. Za třicetileté války zaniká úplně a dnes je z ní známo jen na 50 svazků, tedy méně než 5 % původního stavu. I když některé knihovny jsou na tom lépe – některé jsou výjimečně dokonce dochovány neporušené, dopadly jiné naopak ještě hůře, neboť z nich neznáme ani konkrétní svazky, ani žádný seznam.

K církevním knihovnám institucionálním se ve starším středověku připojují jen nemnohé knihovny jednotlivců – i světských. Novou kvalitou jsou pak od počátku 13. století knihovny spojené s univerzitami, zejména s jednotlivými kolejiemi, a pak soukromé knihovny početnějších jednotlivců církevních a od 14. století výraz-

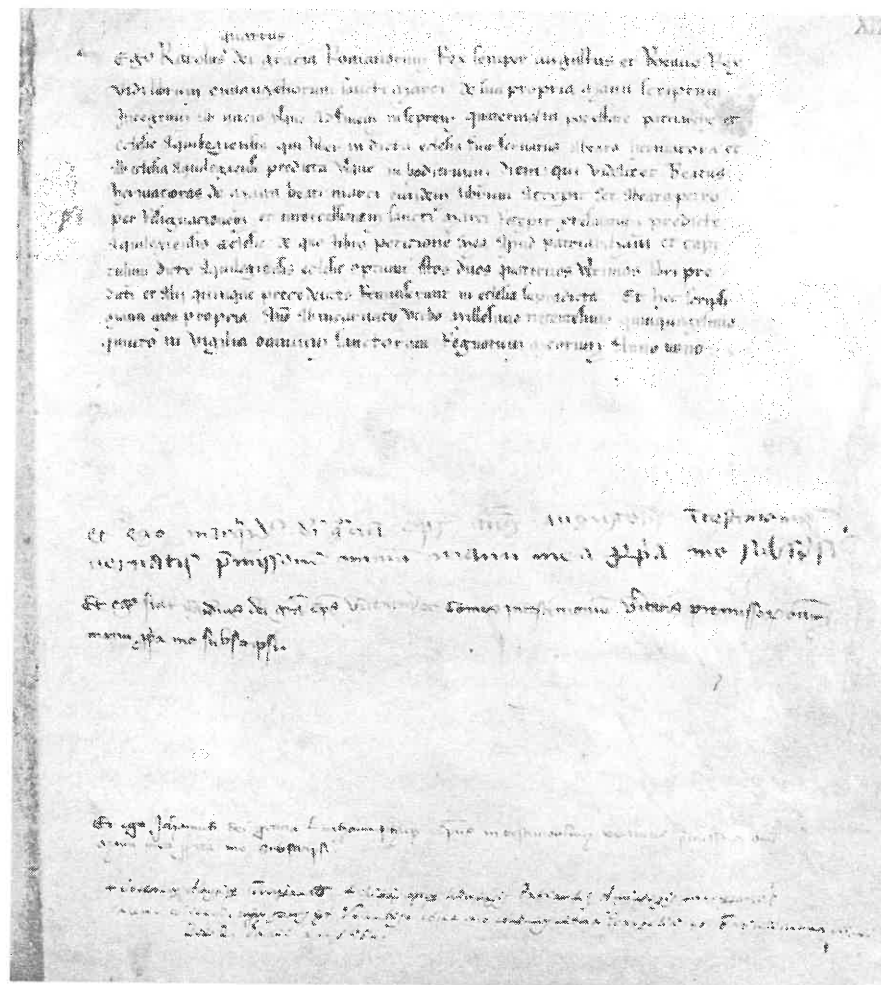

43) Přední strana soupisu knih Karlovy koleje pražské univerzity z doby kolem r. 1370

něji i světských. Knihovny předních feudálů se posléze stávají základem pozdějších knihoven veřejných a ústředních, jinde splývají už od počátku (královská knihovna francouzská je základem pozdější Bibliothèque Nationale, papežské knihovny, knihovny vatikánské aj.). Podle stáří a charakteru obsahují tyto knihovny v menší či větší míře vlastní produkty či produkty řemeslné činnosti církevní, ale postupně stále narůstající světské a to buď na základě vlastní objednávky či koupi dle nabídky. Významnými akvizicemi byly ovšem už od počátků také dary, někdy i významné, soukromých osob.

Důležitým fenoménem – i kodikologickým – je také četnost jednotlivých textů, a to nejen absolutně, nýbrž i ve vztahu k době, jež dosvědčuje oblíbenost určitých témat, i k rozličným prostředím. Jsou ovšem texty, které se rozšířily takřikajíc absolutně, v obou směrech, a jež jdou třeba ještě dnes do mnoha set exemplářů (nejen bible a liturgické texty, které v některých dobách tvoří až skoro polovinu všeho dochovaného materiálu, ale i spisy některých církevních otců, např. sv. Augustina doložené v čtyřmístných číslech), jiné jsou naopak doloženy méně často, někdy jen v jediných exemplářích vyhraněných prostředí. Až na výjimky nejsou středověká (a tím méně antická) díla dochována v původních originálních textech, nýbrž v opisech, více či méně porušených, u nichž filologická kritika zkoumá genetické souvislosti, přičemž se dle možnosti rekonstruuji i nedochované mezičlánky.

Převraty politické, vojenské, církevní, hospodářské a kulturní vůbec způsobily od počátků reformace až do současnosti v kontinuitních dějinách knihoven velké změny. Valná část kodexů změnila často i několikrát místo svého uložení; zatímco většina aspoň zhruba naznačuje cesty, kterými se jednotlivé kodexy či jejich celé soubory ubíraly, leckdy se to nedá zjistit vůbec, ba kodex o své prvotní či aspoň staré přináležitosti nevypovídá nic. To samozřejmě oslabuje nejen jeho vypovídací schopnost jako takovou, ale i hodnocení jeho ob-

44) Vlastnoruční prohlášení Karla IV. a jiných významných členů jeho doprovodu o zisku tzv. fragmentu autografu evangelia sv. Marka

sahu. Zde zbývá kodikologii vlastně učinit takřka vše. Důležitým nástrojem práce se tu proto stávají katalogy rukopisů, které (až na zanedbatelné starší výjimky) od 19. století počínaje zpřístupňují jednotlivé soubory rukopisů, chovaných ve veřejných knihovnách. Ty totiž dnes ochraňují už takřka veškeré rukopisné bohatství minulosti, i když v soukromých rukách – zejména sběratelů amerických – je stále ještě dost důležitých jednotlivin. Tyto katalogy jsou různé kvality a někdy podávají jen rámcové informace, i když dnes se už samozřejmě soustavně přihlíží ke struktuře a provenienci rukopisu. Ale stále ještě není zkatalogizováno vše potřebné a mnoho je zkatalogizováno jen velmi rámcově, např. pro české poměry se to týká dvou i obecně velmi důležitých knihoven – Národní knihovny ve Vídni a Státní knihovny v Mnichově.

Historie české knižní kultury začíná texty latinskými i staroslověnskými v pokročilém 9. století. Její rozmach byl zabrzděn rozpadem Velké Moravy. V Čechách se pak začalo prakticky znovu a na skromnějším základě importy z Bavor, zejména z Řezna, či ze Saska. Nejstarší kodex bohemikálního rázu a snad už i domácího původu je tzv. *Wolfenbüttelský kodex* Gumpoldovy legendy asi z doby kolem r. 1000. Tehdy vznikají i první kláštery, které potřebovaly i jiné knihy než jen ryze liturgického obsahu: Břevnov v r. 993, Ostrov v r. 999, Sázava r. 1032 atd., vedle nich pak i kostely kapitulní. Zatímco z celého 11. století je stále známo jen několik kusů domácí proveniencí (snad tu – i když pod velkým vlivem zahraničních iluminátorských škol – vznikla v 80. letech skupina rukopisů kolem Korunovačního evangelistáře krále Vratislava), ve 12. století se výrazně prosadila písařská dílna olomoucké kapituly za biskupa Jindřicha Zdíka (1126–1150) a pak i další církevní ústavy jako premonstrátský Strahov, cisterciácké Plasy a Pomuk, ale i jiné. Protože rostl i počet konzumentů, lze přes nedostatek dokladů počítat už se stovkami rukopisů, které ve 13. století přerůstají v tisíce, ve 14. a 15. pak jdou do desítek tisíc. Ve 13. století přibývají k dosavadním ústavům desítky dalších církevních institucí, svázaných zejména s měst-

ským prostředím, a přibývá i literatura školská. Leckdy mohlo vzniknout i zcela mimořádné dílo v prostředí jinak průměrném či dokonce podprůměrném. To je například možno dokumentovat na zapadlém benediktinském klášteře v Podlažicích, kde v 1. polovině 13. století vznikl jeden z divů středověké knižní kultury, *Codex gigas* (či *Gigas librorum*), jeden z největších (ne-li vůbec největší) rukopisů světa (zhruba 900 x 500 mm), obsahující celou knihovnu zdánlivě heterogenních textů. Ve 14. století byla hlavním stimulem rozvoje univerzita. Ke starým církevním institucím – s výjimkou kapitulních knihoven pražské (která měla v r. 1354 187, k r. 1386 pak už skoro 280 svazků) a olomoucké (k r. 1413 na 170 svazků) – které byly většinou v úpadku, přistupují nové kláštery kartuziánské a augustiniánské. V rámci univerzity měla nejvíce knih kolej Karlova (krátce po r. 1370 už přes 200 svazků), pak k ní přistupují i další koleje a objevují se i knihovny soukromé. Z nich je nejvýznamnější soubor Jana ze Středy (+ 1380), známý jen ze soupisu, a pak ovšem velkolepá knihovna Václava IV. (1361–1419), dochovaná jen v impozantním torzu. V té době působí v Praze a snad i jinde v Čechách řada katedrálů, což byli řemeslní opisovači knih pracující na zakázku, a Praha se stává i význačným vývozcem knih do zahraničí. Za husitství dochází k podstatnému zlidovění knižní kultury. Vedle velkých knihoven institucionálních se objevují už i knihovny měšťanské, obsahují převážně knihy jazykově české a utrakvistické. Z knihoven pozdní rukopisné kultury pak vynikají dva humanistické celky: Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic (+ 1510) a Jana Hodějovského z Hodějova (+ 1566).

Rukopisné soubory pak prošly těžkou dobou. Jednak nepochopení (i pražští univerzitní mistři prodávali rukopisné knihy svých kolegů na makulaturu), především však záměrné i mimovolné ničení za třicetileté války (zejména švédské loupeže, z nichž se dostala řada českých rukopisů odchodem královny Kristiny Švédské do kláštera v Itálii až do bibliotéky vatikánské) i za protireformace. Konečně i josefínské sekularizace způsobily, že náš rukopisný knižní fond utr-

pěl další nenahraditelné ztráty. Po všech reorganizacích je dnes jádro starých knih uloženo v několika ústředních knihovnách, z nichž nejdůležitější je Národní knihovna ČR v Praze, dále knihovna Národního muzea, Strahovská knihovna a knihovna pražské kapituly ve správě archivu Kanceláře prezidenta ČR, všechny také v Praze. V Brně je to Státní vědecká knihovna a Zemský archiv, v Olomouci kapitulní knihovna v tamní pobočce Zemského Slezského archivu, a Státní vědecká knihovna, v Českých Budějovicích Krajská vědecká knihovna, jakož i fond bohaté knihovny vyšebrodského kláštera. Zpřístupněny jsou dosud jen některé sbírky, zatímco další fondy moderní pomůcky ještě postrádají, stejně jako není dostatečná evidence bohemikálního materiálu v cizině, i když dílčí pokusy, zejména pokud jde o umělecko-historicky cenné rukopisy, byly učiněny.

Bibliografická příloha

Literatura k látkám psacím je podána výše v paleografii.

V poslední době se objevila řada základních příruček. Zejména je to *Denis Muzerelle* *Vocabulaire codicologique, Répertoire méthodologique des termes français relatifs aux manuscrits*, Paris 1985, *Jacques Lemaire*, *Introduction la codicologie*, Louvain-La-Neuve 1989, omezující se na kodikologii v užším slova smyslu a pak dvě práce *Otto Mazala*, *Lehrbuch der Handschriftenkunde*, Wiesbaden 1986, a *Zur Praxis des Handschriftenbearbeiters*, tamže 1987, obě, žel, ne zcela vyhovující. Dále je to podnětná práce autorů *Carla Bozzolo – Ezio Ornato*, *Pour une histoire du livre manuscrit an moyen âge. Trois essays de codicologie quantitative*, Paris 1980 a *Supplément*, tamže 1983, sledující konkrétní knižní produkci v omezeném regionu (severní Francie), vytváření a skladbu papírových složek v rukopisech a velikost folií v severofrancouzských rukopisech od 9. do 15. století. Též lze upozornit na vysokoškolské skriptum *Ivana Hlaváčka*, *Úvod do latinské kodikologie*, Praha 1978, které je první soustavnější prací tohoto druhu u nás. Doplněné 2. vydání vyšlo v r. 1994. Pokusem o zařazení literárního rukopisu jako takového do širších kulturních souvislostí je první a třetí část knihy *Bernharda Bischoffa*, *Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters*, Berlin (West) 1979 a další vyd., v tom i francouzské a anglické. Viz i už výše zmíněnou knihu od *Karin*